

Holocaust og civilsamfundets reaktion

Cecilie Felicia Stokholm Banke
og Anders Jerichow (red.)

Holocaust

og civilsamfundets reaktion

Syddansk Universitetsforlag
2013

© Forfatterne, Humanity in Action og Syddansk Universitetsforlag 2013
University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 465
Trykt af Specialtrykkeriet Viborg
Omslag: Rie Jerichow
Omslagsfoto: YIVO Archives, New York

ISBN 978 87 7674 757 2

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller
anden mangfoldiggørelse af denne bog
er kun tilladt med forlagets tilladelse eller
ifølge overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M

Tlf. 6615 7999
www.universitypress.dk

Indholdsfortegnelse

Intro

Cecilie Felicia Stokholm Banke og Anders Jerichow 7

London:

Holocaust, krig og besættelse i Vesteuropa – *Bob Moore* 15

Warszawa:

Ligegyldighedens skyldfølelse – *Konstanty Gebert* 31

Paris:

En familie under tysk besættelse – *Anette Wieviorka* 48

Berlin:

Forfølgelsen af jøderne og det tyske samfund – *Ulrich Herbert* 63

Washington:

Fokus på at vinde krigen – *Richard Breitman* 71

Sofia:

Bulgariens to ansigter – *Anthony Georgieff* 86

København:

Nyt blik på redningen af de danske jøder – *Sofie Lene Bak* 105

Helsinki:

I yderkanten af Holocaust – *Oula Silvennoinen* 123

Oslo:

Flugten fra Norge og det civile engagement – *Irene Levin* 138

INDHOLD

Stockholm:

Mellem antisemitisme, ambivalens og handling – *Karin Kvist Geverts* 150

Amsterdam:

Helte, skurke og gråtoner – *Ronald Leopold* 163

Epilog:

Dette var Europa – *Cecilie Felicia Stokholm Banke* 176

Intro

I dag, et liv efter Holocaust og Krigen, reduceres al ting til tal og resuméer: Hvem slog hvem ihjel? Hvem var aggressorer, hvem var bødler, hvem var ofre?

Henved seks millioner jøder myrdet, de fleste af dem industrielt, som på samlebånd – ikke ved et tilfælde, men ved politisk beslutning og med nøje administrative forberedelser efter en juridisk og politisk formulering af det nødvendige. Booking af togforbindelser og transportvogne, ikke 1., 2. eller 3. klasse, kreaturvogne måtte vel række. Udrustning af soldater, rekruttering af hjælpere, nogle betalte, andre frivillige.

Der blev også booket togvogne og afgangstider, da den nazistiske besættelsesmagt i København forberedte sig på at sende jøder i Danmark væk, sydpå, østpå, i princippet bare væk, helt væk. De danske statsbaner havde sikret sig forbindelse, angivet hvor og hvornår, toget fra Jylland skulle gøre holdt undervejs. Et ukendt antal mennesker må have kendt til booking af dette tog. Andre har bemærket, at skibet “Watheland” lagde til i København i de sidste dage af september ’43, og gjort sig tanker om transporten.

I dag hører også disse togvogne og dette skib til historien, der i Danmark kendes som “Oktober 43” – beretningen om de danske jøders skæbne.

I bakspejlet er det både et af de mørkeste kapitler i dansk historie og en stjernestund – på én gang. Et par dage før havde rektor på Ordrup gymnasium banket på i flere klasser midt i timen og bedt de jødiske elever komme med sig. “Den dag var min barndom forbi”, skrev senere én af eleverne, redaktøren Herbert Pundik. Før denne dag var han bare én af drengene. Denne dag, dette øjeblik, var han den udvalgte, den anderledes, som skulle modtage en opfordring til at finde sine forældre og komme væk. Hvorfor? Spørg besættelsesmagten, spørg Hitler. Der var booket tog, og Whateland lå ved kajen i København.

Et mørkt kapitel? Werner Best, den nazistiske rigsbefuldmægtigede, havde besluttet, at natten mellem 1. og 2. oktober skulle være natten, hvor Gestapo skulle banke på hos alle jøder for at tage dem med.

En stjernestund? 95 procent – dér er statistikken igen – af de danske

jøder fik held til at flygte til Sverige, en enestående begivenhed i Holocaust's resumé.

Men mellem mørket og lyset, mellem rektors banken på døren på gymnasiet og jøders ankomst til sydsvenske havne, mellem Bests valg af 1. oktober, den jødiske nytårsaften dét år, og oktobers afslutning, var usikkerheden og angsten for jøder i Danmark. Flere tusinde mennesker kunne ikke lægge sig i deres egne senge, kunne ikke gå til ro i deres eget hjem. Et mylder af mennesker har søgt tilflugt hos venner og naboer og kolleger og fremmede folk, der slog døre op for dem. Rædselsslagne for tog og skibe, hvis destination, de ikke kendte og dog kunne frygte. Nogen stjernestund var det ikke og da slet ikke for de 481 jøder, som det lykkedes besættelsesmagten at tilbageholde, nogle af dem ved en berømt razzia på et kirkeloft i Gilleleje, og derefter at sende sydpå, østpå – til en koncentrationslejr, som de færreste, om nogen, den dag kendte. Theresienstadt.

Midt imellem mørket og lyset, mellem Bests beslutning og transporten til Theresienstadt eller de senere hyldede redningsbåde til Sverige, blev et samfund kaldt til ansvar. Det var kun et lille hjørne af det nazistisk kontrollerede Europa og kun en flig af historien om Holocaust. Men udfordringen var den samme overalt: Hvad stillede Europas civile samfund op over for nazismens beslutning om at udskille et mindretal af borgere for at slå dem ihjel?

I dag, hvor vi har privilegiet af et historisk bakspejl, ved vi, at "Den endelige løsning" ikke kom af sig selv og ikke uden varsler. At ønske, at Europa skulle have standset nazismen i tide, er indlysende. At leve med, at det ikke skete, er ubærligt. At forstå, at det ikke skete, er vanskeligt. At forstå, hvorfor det ikke skete, er stadig en udfordring. Hitler lagde jo ikke skjul på sit had til jøder, hverken i sit værk, *Min Kamp*, da det udkom i i enorme oplag, eller da han efterfølgende overtog magten i Berlin i 1933. Krystalnatten i november '38 gjorde det ikke muligt at tage fejl af det folkelige hads potentiale. Wannsee-konferencen i '42 lagde ikke skjul på hensigten om at udradere Europas jøder. Og vidner som Jan Karski bragte tidligt under krigen vidnesbyrd fra Warszawas ghetto og en dødslejrs virke. Da Karski drog til London og Washington for at orientere den polske eksilregering og såvel de britiske som de amerikanske ledere, fik han svaret: Vi siger ikke, du lyver. Men vi har svært ved at tro det, du siger.

Både for politiske ledere og menigmand var nazismens overgreb på jøder ikke statistik og ikke et spørgsmål om teori eller principper. Historien er befolket af de mennesker, der levede i den. Det gælder også Holocaust.

Fra start til slut – hvis man kan identificere starten, og hvis man når til en afslutning på de traumer, der stadig martrer generationer efter Holocaust – er det Mennesker, det handler om. Civile samfund. Besættere og besatte. Men ikke kun bøddler og ofre – også vidner, tilskuere, folk der ikke vidste eller ikke kunne overskue, at de havde eller kunne have en rolle eller et ansvar. Historien var ikke kun, hvad nogle satte i værk, men også hvad andre så til, lod ske eller ikke kunne hindre.

De knap seks millioners antal er uoverskueligt i sig selv. Men før, under og efter dette mareridt er historien om, hvad Europa stillede op over for dét, de vidste om det nazistiske styres jødefølgelser, mens de fandt sted. Hvad vidste de? Hvad kunne de vide, for ikke to samfunds vilkår var ens? Hvad ville de? Hvad gjorde de? Og for den sags skyld: Hvad gjorde de ikke?

De danske jøder var historisk – og statistisk – “heldige”, fordi de både oplevede en omfattende vilje til at hjælpe dem, og fordi der var et sted at flygte hen. En tysk embedsmand advarede danske politikere, som igen advarede deres landsmænd, og Sverige åbnede grænser, der før krigen stod lukket. Nogle vil se det som en historie om tusinder af mennesker, der måtte flygte hjemmefra – andre som en historie om et civilt samfund, der viste sig solidarisk med et truet mindretal. Flugt eller redning? Bagefter ved vi, at oktober ’43 handlede om begge dele, undervejs vejede mindretallets angst, modstandsbevægelsens vilje og flygtningehjælpernes mod forskelligt – for den enkelte og for Danmark.

De aktivister, som dengang engagerede sig i at hjælpe jødiske landsmænd, vidste ikke, mens de handlede, at “danskere ikke (blev) deporteret til koncentrationslejre alene for deres hjælp til jøder på flugt, og (at) fiskerne ikke risikerede livet ved deres indsats”, skriver Sofie Lene Bak i sit essay om Danmark i oktober ’43. I eftertiden kan det gøres gældende, at besættelsesmagten ikke ønskede at lade aktionen mod de danske jøder spolere det gode samarbejde med den danske administration. Men “det vidste fiskere og flygtningehjælpere imidlertid med sikkerhed *ikke* i begyndelsen af oktober 1943”, da de i tusindtal på tværs af det danske civile samfund kastede sig ud i at hjælpe jøder i ly. Og langt “hovedparten af jødernes hjælpere fik ikke betaling for deres indsats”.

I den anden ende af det nazistiske mareridt, i Tyskland, var, hvad Ulrich Herbert ligefrem kalder et regulært fravær af et civilsamfund. På den ene side finder han det misvisende og forenklet, at folkedrabet på Europas jøder og udbredelsen af antijødiske holdninger i den tyske befolkning skulle være vok-

set ud af en århundredlang og rodfæstet antisemitisme af eliminatorisk art. På den anden side finder han det uomgængeligt, at det tyske samfund var præget af et graverende underskud på orientering i retning af menneskerettigheder og mindretalsbeskyttelse. Virkeligheden var domineret af fortrængning – ledsaget af to afgørende fænomener, dels at “en betydelig del af befolkningen var fuldkommen *uinteresseret* i jødernes skæbne”, dels, “at enhver offentlig modstand, enhver protest mod de antijødiske forfølgelsesforanstaltninger fra 1933 blev først begrænset og siden fuldstændig udelukket”.

I Polen, der lagde grund til de centrale nazistiske dødslejre, vil de fleste i dag ifølge Konstany Gebert “ikke anerkende, at jøderne led under større undertrykkelse end de selv under den tyske besættelse”. Nu er det jo ikke en konkurrence om lidelse, og det går selvfølgelig ikke an, “hverken historisk eller moralsk, at bagatellisere de enorme lidelser, som polakkerne vitterligt blev udsat for under Anden Verdenskrig”. Men hvis Holocaust eller “Shoah” fortrænges i dag, er det ifølge Gebert ikke anderledes end under krigen. En granskning af over 400 ikke-jødiske polske øjenvidners samtidige og omfattende optegnelser om den nazistiske besættelse afslører, at “ikke én eneste ... rummede den mindste reference til Shoah. Ikke én eneste”. Selv hvis de ikke personligt skulle være stødt ind i den jødiske skæbne, havde de – ifølge Gebert – i stort tal adgang til en mangfoldig underjordisk presse, som var informeret om, hvad der foregik under den nazistiske besættelse.

Også Richard Breitman spørger, om man vidste besked – i USA, langt fra det nazistisk kontrollerede Europa og mildest talt dog afgørende for udviklingen i krigen. På den amerikanske side af Atlanten var en liberal immigrationspolitik ligesom de fleste samfund i Europa også afløst af restriktive asylregler. Det jødiske *Congress Weekly* rapportede fra 1941 om “nedslagninger, massedeportationer og fængslinger af jøder” i koncentrationslejre i Centraleuropa. Men den politiske debat havde svært ved at fokusere på Endlösung midt i “det mest umiddelbart påtrængende problem: Hvad kunne der gøres, om noget, i Europa, hvor de militære handlemuligheder var yderst begrænsede?”.

USA stod midt i det oplevede dilemma, at det sammen med briterne havde påtaget sig ansvaret for at bekæmpe nazismen fra Vest, og at forsøg på at skride ind over for Endlösung ville forpurre, forsinke eller forstyrre dette formål. Midt i dette dilemma blev Washington stillet over for det velkendte historiske krav om at bombe krematorierne i Auschwitz. Om man kunne have påtaget sig begge dele – og om det ville have tvunget Hitler til at ændre

kurs – er stadig et omstridt spørgsmål for kontrafaktisk historieskrivning. Fakta er, at man ikke bombede Auschwitz. “Det var ... meget nemmere for nazisterne og deres allierede at dræbe, end det var for udenforstående langt fra gerningsstederne at træde frelsende til”.

Og helt indtil 1970erne valgte historikere langt hyppigere at beskæftige sig med Anden Verdenskrigs militære udvikling og med modsætningen mellem modstand og samarbejde frem for at fokusere på Holocaust, skriver Bob Moore om udviklingen i historiografien om jødeudryddelserne. Dette ensidige fokus blev afløst af en øget interesse for de socialhistoriske aspekter, for samfundenes reaktion på nazistisk angreb eller besættelse – og på den nazistiske forfølgelse af jøder. Men i hvilken udstrækning, spørger Moore, var den jødiske historie adskilt, konkret, psykologisk og moralsk fra den øvrige konflikt, fra øvrige borgergrupper med behov for flugt og fra modstandskampens ofre? Og hvordan skal vi i dag anskue de muligheder, der var såvel for de jødiske samfund som for de respektive befolkninger for at ‘redde’ jøder fra deportation og udslættelse sådan, som det var tilfældet i Danmark? Kan ‘redning’ ansues udelukkende i regi af selve udslættelsen eller skal man, som Moore argumenterer for ikke netop anlægge en bredere socialhistorisk vinkel, der også inddrager forholdene før krigen?

I Frankrig, hvoraf én del var besat og en anden ikke, havde næsten alle jøder ifølge Anette Wieviorka “tillid til retsstatens beskyttelse”. Man lod sig registrere, samtidig med at Vichy-regeringen dekreterede, at (foreløbig) alle udenlandske jøder skulle interneres i særlige lejre. Da jøder i forsommeren 1941 modtog en “indkaldelse”, mødte halvdelen frem for at blive interneret. “Frankrigs ikke-jødiske befolkning ænser knap nok episoden”, skriver hun, formentlig ænser de heller ikke, at den anden halvdel forlod det besatte Paris for at nå frem til den frie zone. “I denne fase er den franske befolkning ... hverken fjendtligt stemt over for jøderne, eller synderligt hjælpsom. Den er blot ligeglad”. Først i slutningen af maj 1943 blev forfølgelsen synlig for alle, da en tysk forordning tvang alle jøder over 6 år til at bære en gul Davidstjerne på tøjet. Der skulle snart køre tog med jøder fra Paris med dets samarbejdsregering til dødslejren Auschwitz. Ikke desto mindre, konstaterer Wieviorka, havde jøderne i Frankrig lettere ved at sprede sig og undslippe forfølgelse end den jødiske befolkning i Polen. De franske jøder udgjorde kun et lille mindretal på knap en halv procent af den samlede befolkning og kunne således lettere smelte ind i et fransk samfund, der samtidig var overvejende hjælpsomt.

I Bulgarien hører redningen af mange jøder – ligesom i Danmark – til den nationale selvforståelse. Til gengæld er et fast element i selvforståelsen også en fortrængning af, at Bulgarien lod andre jøder deportere til de to dødslejre Treblinka og Auschwitz fra bulgarsk kontrollerede områder, som i dag ligger i Grækenland og Serbien – med de lokale statslige jernbaner som operatører. Her var den mørkeste time og stjernestunden mere eller mindre samtidig med ærefuld redning af jøder i den ene ende af landet og moralsk svigt i den anden. Ophæver den ene handling ærefuldheden af den anden – eller som Anthony Georgieff skriver: “Hvad tæller mest? De reddede eller de udryddede?” Georgieff stiller spørgsmålstegn ved kollektivisering af såvel forbrydelser som moralsk forbilledlig handling: “Vil det i sidste ende ikke altid være enkeltpersoner, der må bære ansvaret for alt, hvad der sker af godt og ondt?” Bulgariens regering sluttede sig til aksemagterne og måtte også forpligte sig til at bidrage til løsning af det nazi-dikterede problem, “jødespørgsmålet.” Det fik Bulgarien til at indføre sine egne “Nürnberg-love”, som med et pennestrøg satte jøder ringere over for loven. Og fra foråret ’43 blev jøder mobiliseret til tvangsarbejde og udvalgt til transport til nazisternes dødslejre. Men der var mennesker, der strittede imod helt oppe i parlamentets regeringsflertal. Endnu i dag diskuteres, hvem der kan tillægges ære for redningen, og hvem der bar ansvar for deportationerne.

Oppe i den anden ende af Europa fik Sverige en uomgængelig rolle for de jødiske samfund i nabolandene. Den svenske regering var ikke mere end andre europæiske staters regeringer ivrig efter – eller bare villig til – at modtage flygtende jøder fra Tyskland og Centraleuropa. Det blev allerede demonstreret ved den historiske konference i Evian i 1938, hvor Sverige lige så lidt som andre var parat til at “importere et jødespørgsmål”, skriver Karin Kvist Geverts. Men Sverige var neutralt og på den vis uden for det nazistiske Tysklands direkte indflydelse. Og det var uomgængeligt, at jøder i de omkringliggende lande måtte se Sverige som et sted at søge ly. Det havde svenske embedsmænd og politikere set i øjnene, før jødiske flygtninge i større tal begyndte at banke på. Flygtninge i almindelighed havde ingen let adgang, og jøder – som i svensk bureaukrati blev registreret med et lille “m” for mosaiske eller jødiske – fik i særlig grad ikke adgang. Der var for de svenske flygtningemyndigheder nok at bekymre sig om – den norske Quisling-regerings politik over for sine jøder, den finske regerings klemme i sin alliance med Tyskland og krig med Rusland – og den nazistiske besættelsesmagts planer i Danmark.

Mens resten af Europa og USA – frie, besatte eller krigsførende stater – forsøgte at afgøre, hvad de vidste eller ville vide om Holocaust – var der i Sverige frie medier, som i hvert fald fra 1942 og reelt før dét kunne fortælle om udryddelsen af jøder. Og da en gruppe norske jøder blev tvunget til at stige om bord på skibet SS Donau i slutningen af november 1942 med kurs mod Polen og tog til Auschwitz, skiftede svenske politikere ham fra tilskuere til redningsmænd. Jødiske flygtninge blev stadig registreret “mosaiske” af race og tro. Men hvor jødiske flygtninge før blev afvist, fordi de var jøder, så fik jøder nu adgang til Sverige, fordi de var jøder. På det tidspunkt var det for sent for jøder fra Tyskland og Centraleuropa at flygte til Sverige, men ikke for sent for mange jøder i Norden. Det førte senere til et hedt politisk selvpørgør om, hvorfor Sverige bureaukratisk-definitivt valgte at sondre mellem jøder og ikke-jøder i sin politik. Det civile samfunds stemme blev her afgørende for ændringen af den svenske flygtningepolitik. For de danske jøder blev det afgørende, at Sverige åbnede sine porte, da de fik behov for hurtigt at komme af sted. Helt indtil ugen inden, den tyske Rigsbefuldsmægtigede Werner Best satte sin aktion imod danske jøder i værk, havde Sverige afvist at tage imod danske jøder. Men den dag, det gjaldt, afviste Sverige så vidt vides ikke en eneste.

Finland, skriver Oula Silvennoinen, blev aldrig besat af Nazityskland, men valgte en alliance, der kunne have stillet den finske regering over for krav om deportation af sine egne eller landets udenlandske jøder. Så vidt kom det aldrig; en del af de finske jøder benyttede alligevel muligheden for at flygte til Sverige. Men de finske politikere samarbejdede med tyskerne, og stemningen i Finland var generelt mere anti-kommunistisk end anti-nazistisk, hvorfor den finske situation mere kan sammenlignes med de lande, der også efter krigen var en del af Sovjetunionen, og hvor dét at samarbejde med Nazityskland blev anset som en behændig måde at undgå sovjetisk besættelse. På den måde repræsenterer Finland et af de lande, der ved at befinde sig i yderkanten af Holocaust først for nylig og i kraft af de ændrede krav til forvaltningen af fortiden har forholdt sig til de mere ubehagelige sider af landets historie.

Det samme gjorde Norge, hvor de norske jøders skæbne var en noget anden end de danskes. 772 blev deporteret til Auschwitz. Af dem kom blot 34 tilbage. Omkring 60 procent eller det, der svarer til cirka 1.100, formåede at undslippe deportationen i efteråret 1942. På det tidspunkt vidste hverken de svenske, de danske eller de norske jøder, at også de ville blive ramt af “den

endelige løsning”. Som Irene Levin beskriver med afsæt i konkrete eksempler, skete aktionen mod jøderne i Norge sammenlignet med Danmark på et tidligt tidspunkt. Da situationen således spidsede til i det sene efterår 1942, “var der i hovedsagen fire former for flugt, som jøderne kunne gribe til”. For hver af disse former havde det civile engagement et forskelligartet udtryk. Men “uanset hvordan flugten foregik, om den var organiseret ad hoc af familie- og vennetværk, eller organiseret på forhånd, var der tale om enkeltpersoner, som udviste en stor grad af civilt engagement og mod. De satte livet på spil”, som Levin skriver. Om deres handlinger så var udtryk for et særligt heltomod, eller om der snarere var tale om en “ordinariness of goodness”, er et spørgsmål, hun afslutningsvist rejser: Findes der en sådan almindelig form for godhed?

Holland var besat, og mange europæere kender historien om pigen Anne Frank, der sammen med sin familie fik hjælp til – længe – at skjule sig på et hemmeligt loft. Holland havde – i den statistiske opsummering – en mørkere, mere ømtålelig skæbne under Krigen og Holocaust. Tre fjerdedele – flere end 103.000 af de 140.000 jøder i landet før krigen – blev myrdet, den højeste procentdel i Vesteuropa. Selvransagelsen er endnu ikke overstået, skriver Ronald Leopold. “Hvad kan disse mønstre lære os om os selv og det samfund, vi er del af? Hvad var kollaboratørernes motiver til at gå i ledtog med fjenden? Hvilken etik kan man forvente af et offer, hvis liv står på spil? Hvad ansporede visse mennesker til at hjælpe deres medmennesker? Og hvorfor foretrak det store flertal hverken at hjælpe eller samarbejde?”

Det er nogle af de spørgsmål, der stilles i denne antologi.

Tilbage er et åbent spørgsmål, som stadig forfølger de liberale demokratier i Vesteuropa og ethvert civilt samfund: Hvorfor og hvordan kunne det ske? Om bestræbelserne på at tage denne arv og lektie alvorligt, skriver Cecilie Felicia Stokholm Banke i antologiens sidste essay. Det handler ligesom bogen om ansvaret for både dét, vi gør, dét, vi fortier, dét, vi bevidner og dét, der sker, mens vi overvejer, hvad i alverden vi skal stille op.

Cecilie Felicia Stokholm Banke, Anders Jerichow, juli 2013